

Characterized the author's vision of the philosophical-legal phenomena of contemporary society and statehood, which allows the realization of certain legal models of coexistence of different persons in the development of the state. Dominant role in the formation and development of our society must be natural to the legal framework in the process of public relations.

For a scientist conception was unacceptable in accordance with the that only border of freedom there is freedom of other man. In connection with this individualistic point of view of thinker a law can forbid only what a damage can inflict other. But alas such order not only proves to be correct neither history nor speculation, but simply unthinkable in the real life.

Examining nature of freedom of B.N. Chicherin saw in beginning equality all before a law that can be only the formal condition of civil liberty. The table of contents of her were those different rights that followed from her as necessary consequences. For a scientist remained an axiom that any man has rights, as on the nature she is free personality. Inheritance of scientist and his «Philosophy of law» served beginning of revival of absolute law and was highly valued by many scientists.

Key words: *naturally law ideas, philosophy of law, B. N. Chicherin, liberalism, conservatism, human personality.*

Стаття надійшла 28 жовтня 2014 року

УДК 340.12

**О. В. Гришук,
Д. І. Попов**

ЗАСТОСУВАННЯ ПРИРОДНОГО ПРАВА ПІД ЧАС ЗДІЙСНЕННЯ СУДОВОГО УГЛЯДУ: ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВИЙ ВИМІР

Проаналізовано місце природного права у реалізації принципу верховенства права та його застосування під час здійснення судового угляду. Відображено застосування природного права як додаткового засобу аргументації судового рішення під час здійснення судового угляду (норми моралі, звичаї, традиції, принципи права). Розглянуто застосування природного права у здійсненні судового угляду у випадках: 1) прогалин у законодавстві; 2) законодавчих колізій; 3) наявності неправових законів.

Ключові слова: *природне право, судовий угляд, принцип верховенства права, суддя, справедливість, правосуддя, правосвідомість.*

Постановка проблеми. На етапі розбудови правової держави в Україні одна з визначальних ролей належить суду, який здійснює свої

завдання і функції у процесі застосування права. У сучасних теоріях права триває докорінне переосмислення його змісту як основоположного регулятора суспільних відносин. Простежується відродження звернення до природного права як частини соціальної реальності, яка відображає єдині принципи та цінності, що панують у природі та суспільстві. Це відображено у рішеннях Конституційного Суду України, який вважає, що право не обмежується законодавством як однією з його форм, а охоплює й інші соціальні регулятори, зокрема норми моралі, звичаї, традиції, принципи права тощо, які легітимовані суспільством і зумовлені історично досягнутим його культурним рівнем.

Українська правосвідомість спрямована на впровадження у вітчизняну правову доктрину європейських засад праворозуміння, прагне досягти європейських стандартів здійснення правосуддя. Це заперечує винятково формальний підхід до розуміння права та передбачає виявлення нових, сутнісних його властивостей. Результатом таких змін стало визнання нової, активної, творчої ролі судді у правотлумачній та правозастосовній діяльності, коли суддя не лише застосовує позитивне право, а й у необхідних випадках звертається до норм і принципів природного права. Особливого значення при цьому надають принципу верховенства права, який розуміють як панування права в суспільстві. Принцип верховенства права вимагає свого втілення у правотворчу та правозастосовну діяльність, зокрема у закони, які за змістом мають бути проникнуті насамперед ідеями соціальної справедливості, свободи, рівності. В його основі – пріоритет у суспільстві невід’ємних прав і свобод людини, що уособлюють природно-правові начала та є формою вираження особистісної цінності природного права.

Водночас правотлумачну та правозастосовну діяльність судді неможливо уявити без розробленого теоретичного та філософсько-правового підґрунтя. Відтак актуалізується потреба в інноваційних методологічних підходах до розуміння судового угляду, які дають змогу відмежувати суд від суто механічного використання закону та переконують у тому, що в необхідних випадках суддя може застосовувати раціональні і справедливі норми та принципи природного права.

Стан дослідження. Серед правознавців, які розкривали поняття та зміст судового угляду, визначали його ознаки та межі здійснення, слід виокремити таких учених, як Д. Абушенко, В. Анішина, А. Барак, А. Боннер, М. Брагінський, М. Вопленко, О. Геселев, С. Глубоченко, В. Гришук, Ю. Грачова, В. Дубовицький, В. Канцір, К. Комісаров, А. Коренев, П. Куфтирев, Б. Лазарев, І. Лапшин, А. Луньов, М. Маліков, М. Мар-

ченко, Г. Мельник, О. Папкина, І. Петрухін, Н. Погорелова, В. Подмошковий, М. Рісний, І. Сенякін, С. Студенікін, Г. Ткешеладзе, Д. Хорошковська, Ц. Ямпольська та інші.

Вагомий внесок у дослідження природного права зробили: Ж.-Л. Бержель, І. Берлін, Г. Берман, Ю. Габермас, Р. Давид, Р. Дворкін, Д. Ролз, П. Рікер, Л. Фуллер, О. Хьоффе, К. Цвайгерт, Р. Циппеліус, Р. Штаммлер. Із представників сучасної науки права сферу природного права досліджували: С. Алексєєв, Е. Аннерс, М. Байтін, В. Бачинін, Л. Голоскоков, Г. Гурвіч, О. Данільян, С. Добрянський, А. Засць, О. Івакін, І. Кальной, В. Капіцин, А. Ковлер, А. Козловський, О. Костенко, М. Костицький, В. Кузнецов, С. Максимов, О. Мартишин, В. Нерсесянц, О. Петришин, Л. Петрова, Д. Прокопов, П. Рабінович, С. Рабінович, В. Селіванов, С. Сливка, А. Стомба, В. Четвертін, Б. Чміль, Л. Явіч та інші.

Не применшуючи роль і значення праць указаних науковців, зауважимо, що проблематика застосування природного права під час здійснення судового угляду не вичерпана і потребує подальшої наукової розробки.

Мета статті – дослідження філософсько-правових проблем застосування природного права під час здійснення судового угляду.

Вклад основних положень. Аналіз указаної проблематики видається за доцільне розпочати із філософії Давнього Сходу, де природне право розглядалося як надане Богом людині для регулювання відносин на землі. Його використовували, оцінюючи поведінку людей і під час розгляду судових справ. В Античний період Сократ, Платон, Аристотель, стоїки, а також софісти Антифонт та Гіппій розглядали природне право як ідеал для позитивного права. Вони зробили висновок, що прогалини закону швидко усунути неможливо, а тому для пришвидшеного розв'язання спору суддям треба застосовувати норми природного права, які не потребують змін чи уточнень та є безпосереднім регулятором суспільних відносин. Природне право у Середньовіччі розглядали крізь призму вищої Божої справедливості. Тома Аквінський заперечував обов'язковий характер застосування норм позитивного права, що суперечили природному праву, з метою забезпечення справедливості прийнятого рішення. Рушійною силою розвитку природного права в епоху Відродження був гуманізм як система ідей і поглядів на людину як найвищу цінність. С. Оріховський зазначав, що суддям треба приймати рішення з метою захисту прав людини, збереження її свободи, дотримуючись принципів соціальної рівності та природної справедливості.

У період Нового часу природне право розглядали як сукупність тих ідеальних норм, які повинні слугувати орієнтиром під час створення позитивного права. Г. Гроцій, Т. Гоббс, Дж. Локк, Б. Спіноза та інші вважали, що судді під час здійснення судового угляду повинні застосовувати лише ті закони, які відповідають вимогам природного права. Е. Кант виводив ідею природного права із категоричного імперативу як вищого принципу моральності. Г. В. Ф. Гегель пояснював легітимність права за допомогою його розумності. Е. Кант і Г. В. Ф. Гегель вважали, що розпізнати право і неправу, справедливий і несправедливий закон спроможна свідомість судді, сформована на основі вимог природно-правового характеру.

У ХІХ столітті у російській юридичній науці (І. Аксаков, О. Куніцин, П. Новгородцев, П. Редкін) вважалося, що природне право слід використовувати під час застосування законів: 1) як допоміжний засіб тлумачення; 2) у процесі вирішення спорів, для яких ще не створено спеціальний закон; 3) як складову законодавства, коли вирішення справи законодавець покладає на угляд судді чи прямо вказує вирішити спір за природним правом. У вітчизняній доктрині права початку ХХ століття прихильники ідеї «відродженого природного права» (Й. Михайловський [1], Б. Кістяківський [2], С. Дністрянський) визнавали природне право ідеалом для позитивного права, зважаючи на недоліки останнього, розглядали як критерій до вдосконалення, необхідну умову прогресивного розвитку у праві, формування його стабільності, єдності та несуперечності [3].

На сучасному етапі застосування природного права при здійсненні судового угляду набуває нового змісту, що зумовлено наближенням до європейських стандартів здійснення правосуддя, потребою реального забезпечення захисту прав і свобод людини [4], застосуванням у процесі здійснення правосуддя принципу верховенства права тощо.

Усебічне дослідження філософсько-правових засад застосування природного права під час здійснення судового угляду уможливується за умов використання філософсько-світоглядних підходів: діалектичного, антропологічного, трансцендентального, герменевтичного, які дозволили визначити шлях становлення ідеї застосування природного права при здійсненні судового угляду, взаємозв'язки буття людини і природного права, осмислити правову реальність та її різноманітні прояви тощо. Інші методи: системно-структурний, історичний, логічний, функціональний, соціально-психологічний, спеціально-юридичний, порівняльно-правовий, узагальнення тощо – дали змогу розкрити зміст природного права, осмислити його значення як первинного регу-

лятора суспільних відносин, виявити взаємозв'язок природного права і принципу верховенства права, дослідити повноту та ефективність законодавства, розкрити проблематику застосування природного права при здійсненні судового угляду.

Обрана методологія дає змогу розглядати природне право як природні права і обов'язки людини, які відображаються у домінуючих у суспільстві нормах моралі, звичаях, традиціях, принципах права, що легітимовані суспільством і зумовлені історично досягнутим його культурним рівнем і впливають із притаманної людській особі гідності. В основі природного права – природні права і обов'язки людини, які існують незалежно від держави. Людська гідність, як багатоаспектна цінність людини, глибоко проникає у зміст природного права, а тому ознаки, що характеризують і визначають людську гідність, є онтологічною основою прав людини [5]. Права людини не можуть бути реалізовані у суспільстві, не впливаючи на зміст та обсяг прав інших суб'єктів. Здійснення прав людини також неможливо без установаження обов'язку інших людей дотримуватись цих прав. Природні права однієї людини стають обов'язком іншої створити безперешкодні умови для реалізації цих прав і пропорційно співвідносити ці права. У процесі реалізації прав і обов'язків людини простежуються такі об'єктивно виражені форми природного права, як норми моралі, звичаї, традиції, принципи права.

Згідно з концепцією природного права, позитивне право є легітимним, коли закріплює основоположні права і свободи людини та відповідає принципам права. В такий спосіб здійснюється втілення норм природного права у законодавство, а в суспільстві проголошується принцип верховенства правового закону. Реалізація в суспільстві принципу верховенства права здійснюється тоді, коли природне право у вигляді природних, невід'ємних та невідчужуваних прав і свобод людини набуває основоположного значення у відносинах із державою.

Проголошення в суспільстві принципу верховенства права призвело до застосування при здійсненні судового угляду основоположних соціальних цінностей, як-от: свобода, справедливість, гуманізм, формальна рівність та ін. Принцип верховенства права є певним стандартом прийняття судових рішень. З нього очевидна можливість протиставлення позитивному праву таких соціальних регуляторів, як норми моралі, звичаї, традиції, принципи права, які є категоріями природного права. Тобто в разі колізії норм законів і цих регуляторів перевага надається останнім, оскільки закон може бути несправедливим, зокрема обмежувати свободу та порушувати рівність людей.

У сучасній доктрині права поняття судового угляду розглядають по-різному: як суб'єктивне право суду; обов'язок суду; можливість суду зробити вибір; повноваження суду; діяльність суду; форма правозастосування тощо. Незважаючи на різноманітні тлумачення, в основі судового угляду – певна міра свободи судді і щодо застосування права, і щодо вибору варіанту вирішення юридичного спору.

Здійснення судового угляду пов'язано із праворозумінням судді. Прихильники принципу верховенства закону розглядають судовий угляд як правозастосовну діяльність судді з вибору одного з передбачених законом варіантів вирішення юридичного спору. Свобода судді у такому випадку обмежується рамками закону як щодо здійснення судового угляду, так і щодо застосування права. Прихильники принципу верховенства права під судовим углядом розглядають надану судді свободу вибору такого варіанту вирішення юридичної справи, який є найбільш справедливим, відповідає нормам і принципам природного права, а також критеріям розумності, добросовісності, цілеспрямованості та основам моралі. У цьому випадку вихід за межі позитивного права не завжди означає прийняття свавільного судового рішення, оскільки закон може бути несправедливим.

На застосування природного права під час здійснення судового угляду значною мірою впливають: правосвідомість судді, його індивідуальні та світоглядні цінності, переконання, почуття, ідеали, наміри, моральні та емоційні якості тощо. На формування правосвідомості судді визначально впливає позитивне право, оскільки закріплює загальнообов'язкові, корисні для розвитку суспільства норми і правила поведінки. Судді, які приймають рішення у справі, повинні дотримуватися норм позитивного права. Однак в окремих випадках, у разі виявлення їх невідповідності Конституції України, вимогам природного права, суддям треба застосовувати норми і принципи природного права. Необхідною умовою в такому процесі є раціональні якості судді, які уможливають правильне поєднання норм і принципів позитивного та природного права.

Природне право є додатковим засобом аргументації судового рішення, який допомагає судді належно обґрунтувати позицію щодо прийняття рішення у справі. Видається за доцільне виокремити такі випадки застосування норм моралі при здійсненні судового угляду: 1) суддя застосовує норму права, яка наділена етичним змістом, а відтак аргументує її застосування нормами моралі. Моральні норми права дають змогу приймати рішення на началах справедливості, гуманізму, законності, пропорційності тощо; 2) суддя враховує норми моралі,

вирішуючи питання про те, який саме з допустимих варіантів рішення є найбільш прийнятним (у випадку колізії норм права, прогалин у законодавстві). Закон, який суперечить моральним вимогам, не повинен діяти, оскільки застосування юридичної норми досягається за допомогою моральної аргументації (прийняття судового рішення *contra legem*). На ухвалення рішення у цих випадках впливає правосвідомість судді, яка відображає морально-правову сукупність уявлень, ідей, поглядів.

Суддя застосовує правовий звичай у випадку доповнення нормативно-правового акта його положеннями. Звичай є засобом додаткової правової аргументації застосування закону, а відтак прийняття на його підставі судового рішення. Норми звичаєвого права застосовують тоді, коли законодавець з будь-якої причини не може забезпечити правове регулювання, або ж за допомогою норм права недоцільно регулювати певні відносини.

Судове рішення може бути аргументовано на основі посилання на Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод, а також рішення Європейського суду з прав людини, які акумулюють норми природного права, є обов'язковими до виконання Україною. Упровадження у вітчизняне правосуддя практики Європейського суду з прав людини створює відповідні стандарти, дотримання яких є необхідною умовою євроінтеграційних процесів.

Висновки. Застосування природного права у здійсненні судового угляду, на нашу думку, можливе у випадку наявності відповідних підстав, серед яких: 1) прогалини у законодавстві; 2) законодавчі колізії; 3) наявність неправових законів.

У випадку прогалини у законодавстві суддя застосовує норму права, що регулює найбільш подібні суспільні відносини (аналогія закону), а за її відсутності застосовує принципи права (аналогія права). Проголошення в суспільстві принципу верховенства права дало суддям змогу в необхідних випадках, за наявності прогалин у законодавстві та неможливості вирішити спір за аналогією права (закону), – застосовувати норми і принципи природного права та приймати на їх підставі судові рішення. Судді дотримуються принципів справедливості, рівності, свободи, гуманізму, верховенства права для заповнення юридичних прогалин. Застосування лишень принципів права неможливе, якщо конфлікт може бути вирішений за аналогією. Як і не допустимо використовувати аналогію, якщо правове питання можна вирішити на підставі норм позитивного права. Тобто існує презумпція законності судового рішення.

У випадку колізії норм права та відсутності інших шляхів подолання колізії судді застосовують норму права, яка прийнята пізніше. Вплив природного права простежується у застосуванні тієї норми права, яка найбільшою мірою відповідає сучасному стану суспільних відносин, найповніше їх регулює та враховує усі особливості. Суддя тлумачить норми права для з'ясування їхньої відповідності природному праву. Він застосовує норму права, яка найбільшою мірою відповідає загальним принципам права, тобто вимогам, що встановлюються природним правом, та на її підставі ухвалює рішення у справі.

Згідно з концепцією природного права, критерієм розрізнення правового та неправового закону є відповідність закону нормам і принципам, що ґрунтуються на природному праві. Під час здійснення судового угляду суддя перевіряє відповідність закону нормам міжнародного права, Конституції України, вимогам природного права, критично оцінює невизначеність змісту закону, обмежує застосування неправових законів. Суддям у випадку неправового закону треба орієнтуватися на принципи права як на засіб вираження та розкриття істинного змісту права. Неправовий закон обмежує свободу та порушує рівність людей, а тому застосуванню підлягають принципи свободи та рівності. Суддя, керуючись принципом верховенства права, у виняткових випадках може допускати застосування норм і принципів природного права замість неправового закону, якщо останній суперечить змісту права. Керуючись принципом справедливості, суддя може в окремих випадках прийняти рішення всупереч змісту закону, якщо закон порушує засади справедливості та істини, а його застосування призведе до прийняття несправедливого рішення у справі.

1. Михайловский И. В. О религиозно-нравственных основаниях права / И. В. Михайловский // Русская философия права: философия веры и нравственности: антология. – СПб., 1997. – С. 235–300.

2. Кистяковский Б. А. В защиту права / Б. А. Кистяковский // Вехи. – М., 1990. – 258 с.

3. Правосуддя: філософське та теоретичне осмислення: колективна монографія / А. М. Бернюков, В. С. Бігун, Ю. П. Лобода, Б. В. Малишев, С. П. Погребняк, С. П. Рабінович, В. С. Смородинський, О. В. Стомба; відп. ред. В. С. Бігун. – К.: Реферат, 2009. – 316 с.

4. Рабінович П. М. Проблеми юридичного забезпечення прав людини (загальнотеоретичний аспект) / П. М. Рабінович // Український часопис прав людини. – 1995. – № 2. – С. 16–23.

5. Гришук О. В. Людська гідність у праві: філософські проблеми / О. В. Гришук. – К.: Атіка, 2007. – 432 с.

Гришук О. В., Попов Д. И. Применение естественного права при осуществлении судебного усмотрения: философско-правовое измерение

Исследованы философско-правовые основы применения естественного права при осуществлении судебного усмотрения. Проанализировано применение естественного права в качестве дополнительного средства аргументации судебного решения при осуществлении судебного усмотрения (нормы морали, обычаи, традиции, принципы права). Рассмотрены случаи применения естественного права при осуществлении судебного усмотрения: 1) пробелы в законодательстве; 2) коллизии норм права; 3) наличие неправовых законов.

Ключевые слова: естественное право, судебное усмотрение, принцип верховенства права, судья, справедливость, правосудие, правосознание.

Hryshchuk O. V., Popov D. I. Application of Natural Law in the Exercise of a Judicial Discretion: Philosophical-Juridical Basis

The articles provides a comprehensive scientific study of the philosophical-juridical basis of the use of natural law in the exercise of a judicial discretion. A philosophical-juridical analysis of the history of the formation and development of ideas about the use of natural law in the exercise of a judicial discretion was done. The content of natural law as natural rights and duties of a person whose basic concept is the concept of inalienable human dignity was considered. Different views of holding a judicial discretion are studied. The place of natural law is reflected in the declared principle of the rule of law and its application in the exercise of a judicial discretion.

The factors affecting the use of natural law in the exercise of judicial discretion was established (justice of the judges, the system of individual and ideological values, ideals, beliefs, feelings and intentions of the judge, his moral and emotional quality). Analyze the use of natural law as an additional means of reasoning of the judgment in the exercise of judicial discretion (moral norms, customs, traditions and principles of law).

Judgment may be justified by reference to the Convention on the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, which accumulates the rules of natural law, as well as the decisions of the European Court of Human Rights, which is binding on the Ukraine. Introduction in the domestic justice the practice of the European Court of Human Rights creates the appropriate standards, compliance with which is a prerequisite for European integration processes.

The application of natural law as an additional means of argument of judicial decision making in the exercise of a judicial discretion was analyzed. The cases of the use of natural law in the exercise of a judicial discretion were reviewed: 1) gaps in legislation; 2) legal conflicts; and 3) illegal laws.

Key words: natural law, judicial discretion, the principle of the rule of law, judge, judiciary, justice, legal awareness.

Стаття надійшла 28 жовтня 2014 року